

GAGAUZ KONUŞMA DİLİNDE İKİNCİL UZUN ÜNLÜLER: KIPÇAK KASABASI ÖRNEĞİ*

*Victor COPUŞCIU***

Öz: XX. yüzyılda geliştirilen ve okul müfredatına 1986 yılından başlayarak dâhil edilen Gagauz yazı dili, konuşma dili kadar yaygın değildir. Moldova ve Ukrayna'da yaşayan Gagauzların çoğunun hakim oldukları ana dili, konuşma dilleridir. Gagauz konuşma dilinin ses bilgisinin en belirgin özelliklerinden biri, değişik nedenlerle meydana gelen ikincil uzun ünlülerdir. Ünsüz düşmesi sonucunda oluşan uzun ünlüler bazı durumlarda yazıya yansır, diğer durumlarda ise ancak konuşma metinlerinde görülür. Konuşma dilinde değişkenlik gösteren uzun ünlülerin oluşması, genellikle [r] ve [n] ünsüzlerinin düşmesinden kaynaklanır. Bu çalışmada, geçmişte ünsüz düşmesi sonucunda meydana gelen diftongların bugünkü Gagauz konuşma dilinde uzun ünlülere dönüştüğü kaydedilmiştir. Verilen örnekler, Moldova Cumhuriyeti Gagauzya Özerk Bölgesi'ndeki Kıpçak kasabasında yapılan alan araştırması sonucunda elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Gagauzca, konuşma dili, ses bilgisi, uzun ünlüler, Kıpçak kasabası.

Secondary Long Vowels in Spoken Gagauz: The Example of the Town of Kıpçak

Abstract: The written form of the Gagauz language developed in the course of the 20th century and included in the school curriculum in 1986, is not used as widely as the spoken form. Most Gagauz living in Moldova and Ukraine use the spoken Gagauz as their native language. One of the most pronounced phonetic characteristics of spoken Gagauz is the appearance of secondary long vowels. In some cases, the written language shows evidence of long vowels which came about with the loss of consonants; in other cases, however, these long vowels are seen only in samples of the spoken language. Long vowels which developed in the spoken language came about as the result of the loss of consonants [r] and [n]. In this study it is noted that diphthongs which originated in consonant loss in the past have turned into long vowels in contemporary spoken Gagauz. The examples cited here were collected during field research in the city of Kıpçak in the Autonomous Territorial Unit of Gagauzia Republic of Moldova.

Keywords: Gagauz, spoken language, phonetics, long vowels, town of Kıpçak.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 11.10.2019 - 18.11.2020

** Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora öğrencisi.
kopusciov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2045-3296

Giriş

Türk dillerinin Oğuz grubuna dâhil olan Gagauzcanın en belirgin fonetik özelliklerinden biri, uzun ünlülerin varlığıdır (Baskakov, 1952). Bu açıdan Gagauzca hem Oğuz grubuna giren Türkiye Türkçesi, Azerice ve Türkmençe hem de bu gruba girmeyen Yakutça, Hakasça, Kırgızca ve Altayca gibi Türk dillerine yakınlık gösterir (Şçerbak, 1970, ss. 47-49). Birincil uzun ünlüler; Halaçça, Türkmençe, Yakutça gibi Türk dillerinde korunurken, diğer dillerde bu uzunlukların izlerine rastlanır (T.T. *āt* > *ad*, *kōk* > *gök*). İkincil uzunluklar ise Altayca, Kırgızca ve Çulımca gibi dillerde daha sık görülür (Güner Dilek, 2015, s. 76).

Gagauzlar bugün Moldova, Ukrayna, Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşar. Rus etnologu V. Moşkov'un Basarabya'daki Gagauz köylerinden derleyip 1895 ve 1904 yıllarında yayımladığı folklor metinleri, Gagauzcanın ilk metin örneklerini oluşturur. Osmanlı'nın Dobruca bölgesinden Basarabya'ya göç eden Gagauzlardan derlenen bu metinlerdeki ünlüler arasında hem birincil hem ikincil uzunluklar görülür. Günümüz Gagauz konuşma dilindeki ünlülerde de çeşitli nedenlerle ortaya çıkmış ikincil uzunluklara rastlanır.

XX. yy. boyunca Gagauzca üzerine yapılan araştırmalarda ses ve fonem sayısı konusunda ortak bir noktaya varılamamıştır. Gagauzcanın ilk gramerini hazırlayan L. Pokrovskaya; dokuzu normal, dokuzu da uzun olmak üzere 18 ünlüden söz eder (1964, s. 24). Fakat daha sonra kaleme aldığı Gagauzca gramer özetinde fonem sayısı, 20'ye çıkar (1973, s. 614). Pokrovskaya bir diğer çalışmasında da Gagauzcanın ünlü sistemini dokuzu normal ve sekizi uzun ünlü olmak üzere toplamda 17 fonemin teşkil ettiğini yazar (1997, s. 53). G. Doerfer; dördü kalın, dördü ara, dördü de ince olmak üzere 12 ünlüden söz eder (1959, s. 264). Türk bilim adamlarından H. Eren Gagauzcada 8 ünlünün, N. Özkan ise 10 ünlünün bulunduğunu savunur (1996, s. 41). Normal ünlülerin “uzunları”nı da inceleyen Özkan, uzun ünlülerin ayrı fonem olup olmadıkları hakkında açık bir bilgi vermemiştir. Yazar, aynı çalışmasında “Gagavuz Türkçesinde uzun ünlüler eş sesli kelimelerdeki anlam ayrılığını göstermek gibi bir görev de üstlenirler” diyerek uzun ünlülerin fonem olduklarını dolaylı olarak belirtmiştir (s. 54). M. Stamova, Moldova Cumhuriyeti Gagauz Yeri'nin Çadır ilçesinde derlediği Gagauzca metinlerden hareketle 8 ünlü fonemini ve bu fonemlerin konuşmada 17 “yan ses” ile temsil edildiğini tespit etmiştir (2007, s. 98).

Gagauzcanın fonetik sistemiyle ilgili görüşlerin çeşitliliği de doğrudan fonetik ve fonoloji ile ses ve fonem arasındaki ayrımın yapılmamasından kaynaklanır. Bu makalede bugünkü Gagauz konuşma dilinin uzun ünlüleri, N. Trubetskoy'un fonoloji anlayışı (2000) ve Prag Dilbilim Çevresi'nin geliştirdiği fonem teorisi çerçevesinde incelenecektir. Fonem, kendi başına bir anlam ifade etmeyen ancak daha büyük parçaların anlamlarının ayırt edilmesini sağlayan en küçük dil

ögesidir (s. 49). Anlam ayırıcı özellikleri olan fonem, bir veya birden fazla varyanttan ibarettir. İki ses, aynı konumda anlam ayırıcı işlevini yerine getirdiği hâlde iki ayrı fonem sayılır. Aynı konumda anlam ayırmayan iki ses ise bir fonemin ya tamamlayıcı dağılım (*complementary distribution*) ya da serbest kullanım (*free variation*) ilişkilerinde bulunan iki varyantıdır (ss. 50-51).

Kıpçak kasabası konuşma dilindeki ikincil uzun ünlülerin bir kısmı daima uzun telaffuz edilirken, bir kısmı kişiden kişiye ve durumdan duruma değişiklik göstererek bazen uzun, diğer durumlarda ise normal olarak söylenir. Telaffuz sorunu, hızlı konuşma, konuşurken telaşlanma veya telaffuza çok önem vermeme gibi nedenlerden dolayı belli ünsüzler veya bir grup ses düşebilir. İkincil uzun ünlülere sebep olan ses olayları, çalışmada kalıcı ve alternatif değişiklikler olarak değerlendirilecektir.

Bu çalışma, Moldova Cumhuriyeti bünyesindeki Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'nin Kıpçak kasabasında derlenen monolog şeklindeki konuşma metinlerinden örneklerle desteklenecektir. Kullanılan metinler, 2019 yılının yaz aylarında, Kıpçak kasabasında doğup bugüne kadar orada oturmuş olan üçü erkek, altısı kadın olmak üzere dokuz kişiden derlenmiştir. Kayıt için görüntü ve ses kaydı cihazları kullanılmıştır.

Kaynak kişilerin seçiminde bölge halkından olmalarına, okulda Gagauzca okumalarına ve telaffuzlarında noksanlık olmamasına dikkat edilmiştir. Yaşları 59 ile 92 arasında olan kaynak kişilerin ortalama yaşı ise 73,8'dir.

1. Kalıcı Değişiklikler

Stamova'nın (2001, ss. 49-50; 2007, s. 98) tespit ettiği gibi Gagauzcada mevcut olan seslerin sayısı, fonem sayısından daha çoktur. Uzun ünlülerin tasnifine ve oluşma nedenlerine geçmeden önce uzun ünlülerin fonem olup olmadıklarını tespit ederek Kıpçak'ta konuşulan Gagauzcadaki uzun ünlülerin sayısını belirtmek gerekir.

Sesleri gösteren fonetik transkripsiyon için [...] işareti ve IPA düzeni, fonemleri gösteren fonematik transkripsiyon için /.../ işareti kullanılır. Kelimelerin T.T. karşılığı '...' içerisinde verilir. Örneklerin sonunda (...) şeklindeki parantez içerisinde kaynak kişi numarası ve metindeki öbek numarası gösterilir.

Gagauzca metinlerin transkripsiyonunda kullanılan özel işaretler, IPA ve T.T. alfabesi karşılıkları: ä [æ] – geniş açık e, ă [ɐ, ə] – vurgusuz dar a, ê [ɛ] – vurgulu arka e, î [u] – ı, č [tʃ] – ç, ș [ʃ] – ş, ž [ʒ] – j, ĵ [dʒ] – c, ț [ts] – ts.

Fonemlerin tespit edilmesi için kalıcı değişiklikler sonucu oluşan uzun ünlüleri içeren kelimeler seçilmiştir. Ayrı fonem olan uzun ünlü sesler:

/a/ – /a:/ *sola* (‘sol’ + Dat.) – *solaa* (‘solak’ + Dat.), *kapa* ‘kapa-’ – *kapaa* (‘kapak’ + Ac.), *sayi* ‘sayı’ – *saayi* (‘sağ’ + Pos. III sing.).

/ä/ – /ä:/ *šišäm* (‘şişe’ + Pos. I sing.) – *šišääm* (‘şişek’ + Pos. I sing.), *čizmä* ‘çizme’ – *čizmää* (‘çiz-’ + mAk + Dat.), *dizlä* ‘dizle-’ – *dizlää* (‘dizlik’ + Dat.).

/e/ – /e:/ *ben* ‘ben, benek’ – *been* ‘beğen-’, *yetenä* ‘etene’ – *yeteenä* (‘etek’ + Pos. III sing. + Dat.).

/o/ – /o:/ *tom* ‘cilt’ – *toom* ‘tohum’.

/i/ – /i:/ *sira* ‘sıra’ – *süira* (‘sığır’ + Dat.), *kırma* ‘kırma, kırılmış’ – *kürma* ‘kıvırma, börek’, *yazli* ‘yazlı’ – *yazlii* (‘yazlık’ + Pos. III sing.).

/i/ – /i:/ *iši* (‘iş’ + Pos. III sing.) – *išši* (‘ekşi’), *ilik* ‘ilik’ – *iilik* ‘iyilik’.

/u/ – /u:/ *solum* (‘sol’ + Pos. I sing.) – *soluum* (‘soluk’ + Pos. I sing.), *budu* (‘but’ + Pos. III sing.) – *buudu* (‘boğ-’ + Past. III sing.).

/ü/ – /ü:/ *dün* ‘dün’ – *düün* ‘dügün’, *südü* (‘süt’ + Ac.) – *süüdü* (‘söv-’ + Past. III sing.).

Konuşmada rastlanan [ê:] ve [ö:] ünlüleri, uzunlukları anlam ayırıcı olmadığı için ayrı fonem sayılamaz: *bašlêer* ‘başlıyor’, *böön* ‘bugün’, *söölä* ‘söyle’, *böölä* ‘böyle’.

Uzun ünlüler hem köklerde hem eklerde bulunur. Kökler ve gövdeler ek aldığı anda ünsüz düşmesiyle oluşan uzunluk, köklerdeki uzunluktan daha yaygın ve sistematiktir.

1.1. /a:/ Fonemi

/a:/ fonemi dört varyantla temsil edilir:

1. arka, düz, geniş [a:] birinci ve vurgulu hecelerde bulunur: *saalik* [sa:'lık], *kırmaa* [kür'ma:].

2. orta [a:] /č/, /j/, /š/, /ž/, /y/ ünsüzlerinden sonra gelir: *čardik* [tʃa:r'duk], *bajaam* [ba'dʒa:m], *bašaa* [ba'ʃa:], *kayaa* ['kaja:].

3. orta [ə:] birinci hece haricinde vurgulu heceden önceki hecelerde bulunur: *kapăanda* [kapə:n'da], *bašăäni* [baʃə:'nu].

4. orta [ə:] vurgulu heceden sonraki hecelerde bulunur: *bakmäärüm* ['bakmə:rum].

Köklerde ikincil /a:/ fonemi, kapalı hecenin son sesi durumunda olan veya iki ünlü arasında bulunan ünsüzlerin düşmesi sonucu oluşur. Arapçadan kopyalanan kelimelerde ayn ünsüzünün düşmesiyle uzayan ünlüler de ikincildir.

Vf > aa – *vaatiz* [va:t'iz] < vaftiz < Yun. *vaptizo* ‘suya daldırmak’.

uşak vaatiz olurdu (I/118).

Vg/VgV > aa – *baalāmaa* [ba:l̥'ma:] < bağla-, *baalar* [ba:'lar] < bağ, *aazina* [a:zu'na] < ağız, *saadič* [sa:'duɫʃ] < sağdıç, *aar* ['a:r] < ağır, *baarmäsın* ['ba:rməsun] < bağır-, *daaldı* [da:l̥'du] < dağıl-, *čaarılmaazdı* [tʃa:rul̥'ma:zd̥u] < çağır-.

giderim baa baalāmaa dā (I/35).

baalar dā Bolgrat yolundaydı (IX/23).

almış bulü yarım kilā rakı dā saklāmış firin aazina (VI/50).

orda uže saadič, krēsniŭā gelirdilər (I/120).

kirk birdä mamu kalmış aar güüdüyenen (I/83).

geldiyenen, mamu bizä baarmäsın (I/93).

ne topladı, onnaa daaldı (II/4).

oréy çok kişi čaarılmaazdı (I/110).

Vh/VhV > aa – *sabaa* [sa'ba:] < sabah < Ar. *şabāḥ*, *baašiš* [ba:'ʃiʃ] < bahşiş < Fars. *bahşiş* ‘hediye’, *raametli* [ra:met'li] < rahmet < Ar. *rahmet*, *taa* [ta:] < taha < daha, *laanā* ['la:nə] < lahana < Yun. *lahanon*, *maaledän* [ma:le'dæn] < mahalle < Ar. *maḥalle*.

i sabaa oldu (VIII/20).

getirirdi baašiš uşaa (I/128).

mamu raametli, ikisinin dā toprāklê ilin olsun (III/86).

ne biz taa mī prost (II/13).

biber, patlājan, laanā, fsäkiy bakêr orda (IX/32).

gitmişlär bizim maaledän kızlar (IV/2).

VkV > aa – *laabi* [la:'bu] < lakap < Ar. *laḳab*.

benim dādumun familyāsı, laabi Arnäuttu (I/50).

Vy > aa – *kaari* [ka:'ri] < gayri < Ar. *ğayr*.

kim bilejek Allāhtan kaari nindä o (I/187).

V' / V'V > aa – *saat* [sa:t] < Ar. *sā'at*.

durājan yarım saat oçeredä dā (IX/21).

Eklerdeki değişiklikler sonucu oluşan /a:/ fonemi, iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesiyle meydana gelir.

VġV > aa – *sujaaz* [su'dʒa:z] < su-jağız, *kışčaazlän* [kuʃtʃ'a:zlən] < kız-çağız.

yalājīi yikāyip taazä pak sujaaz dōkmää (I/92).

dā bän töö iki kışčaazlän (IV/66).

VkV > aa – *ašāāda* [aʃe:'da] < ašak-a, *univermaa* [univer'ma:] < univermak-a < univermak < Rus. *univermag* 'mağaza', *kalpaa* [kaɫp'a:] < kalpak-i, *girtläänadän* [guɾtɫe:'nadən] < girtlak-inadan, *kumnaa* [kum'na:] < kumnuk-a.

pa Puškinä töörda ašāāda vā (III/65).

gittim univermaa (III/95).

delmiş iki tarāftan kalpaa dā *geçmiş* (I/44).

Todur batünun çipiçilee girtläänadän boyaynän dolu (VI/65).

gidärmiş kumnaa otlätmaa saylyee (VIII/39).

VyV > aa – *Moskva* [mosk'va:] < Moskva-ya, *yollaamadä* [joɫ'ɫa:mədu] < yolla-yamadä, *mürildāmaa* [muɾuɫde'ma:] < mürildama-ya.

benim dādum gittiydi Moskva (I/51).

aber dā yollaamadä bišeyjik (I/178).

bašlādım bän mürildāmaa bizim selsavet bašlārına (II/10).

1.2. /ä:/ Fonemi

/ä:/ fonemi; vurgulu hecede bulunan ön, düz, geniş [æ:] ve vurgusuz durumdaki [e:] varyantlarından oluşur. Bulunduğu köklerin sayısı sınırlıdır.

Vy > ää – *güvää* [jy'væ:] < güvey, fakat vurgusuz hecede fonemin [e:] varyantı kullanılır: *güveeyä* [jyve:'jæ] < güvää-yä.

gelyer yep dolāšmaa güvää dā *deer* (VIII/15).

bu güveeyü zor gelyer (VIII/16).

Eklerde görülen /ä:/ fonemi, çoğunlukla vurgusuz hecelerde [e:] ile temsil edilir. Ancak, bu durumun istisnaları da vardır. Kopyalanan bazı kelimelerde ve olumsuz fiil şekillerinde vurgulu heceden sonraki hecelerde [æ:] korunur (*rúbläadan*, *plótnäa*, *vérmemää*).

VgV > ää/ee – *iščääz* [iʃ 'tʃæ:z] < iŝ-çegiz, *yemjėezini* [jemdʒe:zi'ni] < yem-jegizini.

iščääz yapērız taa, gezeriz taa, kendimizi da bakabilyeriz taa (I/202).

piliçleen yemjėezini taazelemää (I/92).

Vk/VkV > ää/ee – *imää* [i'mæ:] < imäk, *imeelär* [ime:'læɾ] < imää-lär, *demää* [de'mæ:] < demek-i, *plotnäa* ['plótnæ:] < plotnik-ä < Rus. *plotnik* 'marangoz'.

dedi, bizdä yok imää bišey (IX/57).

yoktu ŝindiki imeelär o vakit (I/101).

kanfeti demää biz bilmäzdik o vakit (I/13).

onda diil bir plotnäa, iki plotnäa, daji üçünä deyni dā vardı instrument (III/42).

VyV > **ää** – *ilerläämiyciz* [iler'læ:mijdziz] < ilerle-yämeyejez, *klisää* ['clisæ:] < klise-yä, *nestää* [nes'tæ:] < nestä-yä, *türmää* [tyr'mæ:] < türmä-yä < Rus. *tyur'ma* 'hapis', *rubläädän* ['rublæ:dän] < ruble-yädan < Rus. *rubl'* 'Ruble, para'.

yem açan biz yinanmiyjiz, biz ozman ilerläümüyjiz (I/28).

gidee bulü klisää (VI/50).

geldi ikisi onnaa nestää, birêy (VIII/32).

aldılar dâ vsö, koydular türmää (IV/84).

toplardim yirmi otuz rubläädän (VI/33).

1.3. /e:/ Fonemi

/e:/ fonemi, köklerde ünsüz düşmesi sonucu meydana gelir ve ön, düz ve orta [e:] sesiyle temsil edilir.

VgV > **ee** – *beenirdi* [be:'nirdi] < begen-.

o beenirdi yep yilk olmaa (I/61).

VyV > **ee** – *neerdä* ['ne:rdä] < ne yerdä, *zeedä* [ze:'dæ] < ziyade < Ar. *ziyāde*.

bän sandim, ani sööliyjiklär neerdä o (I/187).

punudaa çaarilirdi taa biräščik zeedä insan (I/114).

Eklerde /e:/ foneminin [e:] varyantıyla birlikte orta, düz ve yarı geniş [ɜ:] varyantı söz konusudur. Bu ses, [e:] varyantına göre daha kalındır. Vurgulu hecelerde bulunan [ɜ:] sesi, en çok fiillerin gövdeleri ile şimdiki zaman eki arasında oluşur.

VyV > **ee** – *üsteleer* [yste'le:r] < üstele-yer, *isteerim* [is'te:rim] < iste-yerim.

işlär üsteleer (III/68).

diil nişe bän isteerim (V/7).

VyV > **êê** – *yaşêêrüz* [ja'fɜ:ruuz] < yaşa-yerüz, *sulêêrüz* [su'fɜ:ruuz] < sula-yerüz.

i, dâ böölä te yaşêêrüz (I/201).

su taşıyoruz sırtlän, biigirleri sulêêrüz (IX/19).

1.4. /o:/ Fonemi

/o:/ fonemi, köklerde ünsüz düşmesiyle uzar ve arka, yuvarak, geniş [ɔ:] ve /ç/, /j/, /ş/, /ž/ ünsüzlerinden sonraki hecelerde [ø:] varyantlarından oluşur. Bu tür köklerin sayısı oldukça azdır. Eklerde bulunmaz.

Vğ > **oo** – *dooru* [dɔ:'ru] < doğru, *oolu* [ɔ:'lu] < oğul-u

kaldik veçerniyä ötää dooru nestetmää (III/70).

onun dâ var iki oolu, bir kizî (I/199).

Vk > **oo** – *çooyu* [tʃø:'ju] < çok-u.

geldilər çooyu, yardim ettilär kuvedinnen (V/16).

1.5. /i:/ Fonemi

/i:/ fonemi, art, düz, dar [u] ve /č/, /j/, /š/, /ž/, /y/ ünsüzlerinden sonra gelen orta [i] ile temsil edilir.

VġV > **ii** – *čüirdilaa* [tʃi:rdu'la:] < čaar- < çağır-.

ölä dā sorā sonunda beni čüirdilaa klisää mum satmaa (II/59).

VvV > **ii** – *kürma* [ku:r'ma] < kıvırma.

bän ne makāron iyirdim, ne sičak ekmek, ne lokum, ne kürma (I/146).

Eklerde /i:/ sesi, /k/ ünsüzünün düşmesinden dolayı türer.

VkV > **ii** – *kardāščü* [kardeʃ'tʃi:] < kardaščik-i, *anäjümnän* [anɛ'dʒi:mnən] < anajik-ımnan, *saalü* [sa:'hu:] < saalik-i, *kaläjüdim* [kaɫe'dʒi:dum] < kalajek-tim.

bir dā kardāščü anämın varmüš (I/79).

güleräk aula girdiyen, karšläšälim anäjümnän (I/95).

v vosemsät čitvörtäm gadu dā saalü braadi (III/5).

bän kabäätli kaläjüdim (I/179).

1.6. /i:/ Fonemi

/i:/ foneminin tek varyantı, [i] sesinden oluşur. Köklerde iki ünlü arasındaki veya kapalı hecenin sonundaki /g/ ve /y/ ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelir.

Vg/VyV > **ii** – *čü* [tʃi:] < čig, *diildi* ['di:ldi] < degil.

a ileri onnära denirdi čü manjšä (I/107).

ilerki imeklär gene doyunjšädü, čokar, ama čok türlü diildi (I/104).

Vy/VyV > **ii** – *bügirjik* [bi:jir'dzic] < beygir, *siirek* [si:'rec] < seyrek, *giidim* [ji:'dim] < giy-, *siiredä* [si:re'dæ] < seyir < Ar. *seyr*.

ičerdä bügirjik oynêéz Grišä batüynän (VI/16).

čok siirek yerdä vardü pınar (IX/18).

i, dikti onnäri, giidim bän onnäri (III/94).

bän bunnäri siiredä siiredä bašlädim kiskänmaa (II/8).

Eklerde ünsüz düşmesinden sonra uzar.

Vk/VkV > **ii** – *gidejükan* [jide'dzi:kan] < gidejek-ken, *yaščüin* ['jaʃtʃi:n] < yaščik-in < Rus. *yaščik* 'kutu', *kendiğim* [cendi'dzi:m] < kendicik-im, *takejü* ['tacedzi:] < takejik-i.

armiyaa **gidejïikân** yevlendim (III/75).

nasî var nasî **yaščïin** içindä görmää diri insânî (I/54).

bân **kendijïim** kendimi yep savăštïim giidireym (I/73).

götürürdüim onun uşâklârna o **takejïi** (I/76).

VyV > ii – avşamniin [au'ʃamni:n] < avşam-neyin.

avşamniin çarıklar dikildi (III/83).

1.7. /u:/ Fonemi

/u:/ fonemi; arka, yuvarlak ve dar [u:] ve /ç/, /j/, /ş/, /ž/ ünsüzlerinden sonra gelen [u:] sesleriyle temsil edilir.

Vg/VgV > uu – duudum [du:'dum] < doğ-, suuk [su:k] < soğuk, uura [u:'ra] < uğur, uurättik [u:ret'tuuk] < uğrat- < uğur.

bân **duudum** Kıpçak küüyündä (I/1).

a dişârda **suuk**, jïngirdêê **suuk** (VI/5).

on yedisindä avgustun olâjam yetmiş iki yaşında, yetişirsäydïm o **uura** (I/38).

bir seksän kup taş **uurättik** biz ordan (V/18).

Vf/VfV > uu – kuuney ['ku:nej] < kufne < Rus. kuhnya 'mutfak', luusă ['lu:sə] < lufusa < lohusa < Yun. lehoussa 'yeni doğum yapmış kadın'.

çabuk lăam **kuuney** süpürmäâ (I/92).

sora ačan birăščïk **luusă** kendinä gelyer (I/113).

Hem köklerde hem eklerde oluşma nedeni ünsüz düşmesine bağlıdır.

VkV > uu – çojuum [tʃø'dzɯ:m] < çojuk-um, stanojuu [stano'dzɯ:] < stanojuk-u < Rus. stanok 'marangoz makinesi'.

üçünjü **çojuum** dă yetmiş üçün duumăsî (I/196).

ačan aldïm bân te bu **stanojuu** (III/39).

1.8. /ü:/ Fonemi

/ü:/ fonemi, köklerde çoğunlukla /g/, /v/, /y/ ünsüzlerinin erimesi sonucu /ö/ veya /ü/ seslerinden türer ve tek varyantı [y:] sesine eşittir.

Vg/VgV > üü – üüredyer [y:red'jer] < öğret-, üülen [y:'len] < öğlen, düündä [dy:'ndæ] < düğün.

*biz sevinirdik pek, ani biz bilyeriz, ne o **üüredyer** bizi (I/11).*

*ilkin birär kişi doyrurdu **üülen** yekmeeni yem avşamliin (V/25).*

*i biz dâ **düüdü** (VII/26).*

Vv > üü – *süümäk* [sy:'mæc] < söv-, *güüdäynen* [jy:'dæjnen] < gövde, *düüdüm* [dy:'dym] < döv-.

*bän görmedim ne saroşçuluk bizdä, ne **süümäk** (I/64).*

*kirk birdä mamu kalmış aar **güüdäynen** (I/83).*

*dübektä **düüdüm**, yışlättim birâz suylân, tepsilerä koydum (IV/55).*

Vy/VyV > üü – *küüdä* [cy:'dæ] < köy, *büük* [by:c] < büyük.

*neçin kolveryersiniz bizim **küüdä** otlâsin aalem ayvanî (II/12).*

***büük** çöşmäydi, açan yetiştim bän (IX/33).*

Uzunluk, köklerde olduğu gibi kökün ek alması durumunda da ünsüz düşmesi sonucu oluşur.

VkV > üü – *küçüü* [cy'tʃy:] < küçük-ü.

*yem **küçüü** İtaliyâda (III/10).*

1.9. [ö:] Sesi

Pokrovskaya, [ö:] sesinin ayrı bir fonem oluşturmadığını yazar (1964, ss. 36-37). Kıpçak'ta derlenen malzeme, Pokrovskaya'nın bu tezini desteklemektedir. Kaydettiğimiz örneklerde uzunluğun anlam ayırıcı özelliği yoktur dolayısıyla [ö:] sesi, /ö/ foneminin uzun varyantı olarak değerlendirilebilir. [ö] ve [ö:] seslerinin kullanımları, işlevleri ve aralarındaki ilişkiler, ayrı bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir.

Vy > öö – *söölijäm* [sø:lij'dzæm] < söyle-, *böölä* [bø:'læ] < böyle.

***söölijäm** sizä masal (VI/23).*

*ne bu senin tetradin **böölä** (IV/33).*

2. Alternatif Değişiklikler

Alternatif değişiklikler kesinlik kazanmamış ve kişiden kişiye, durumdan duruma farklılık gösteren ses olayları sonucu gerçekleşir. Gagauzcadaki bütün ikincil uzun ünlülerin bu aşamadan geçtiği kabul edilirse kesinlik kazanmış uzunlukların da geçmişte birer alternatif oldukları söylenebilir. XX. yy. yazı dilinin oluşturulması, bu süreci tamamen durdurmasa da oldukça yavaşlatmıştır.

2.1. Ünsüz Düşmesi ve Kaynaşma Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler

Vh > aa – *Allaa* [aɫ'ʎa:] < *Allah* < Ar. *allāh*, *gūnaa* [ju'na:] < *gūnah* < Fars. *gunāh*.

amă šükür, Allaa verdi kuvet, sabur (VII/5).

orăda dă gūnaa yedindim (II/41).

biz sevdik Allāhîn yolunu (I/29).

Vk > aa – *braadi* [bra:'du] < *brak-* < *bīrak-*.

v vosemsăt čitvörtăm gadu dă saaliî braadi (III/5).

ikiñji günä brak bu nestey (VI/83).

VnV > aa – *baa* [ba:] < *bana*.

mamu baa simărlădi yerlee yikămaa (VI/35).

bana navernă Allāhtan bu (VII/7).

Vr/VrV > aa – *čariklaa* [tʃaruk'ʎa:] < *čarik-lar*, *doyarkālaa* [dɔ'ja:rkə'ʎa:] < *doyarka-lar*, *yollaadi* [jɔɫ'ʎa:du] < *yolla-r-di*, *kollăăma* [kɔɫtə:'ma] < *kollar-i-ma*.

ba, čariklaa nindă (III/100).

doyarkālaa işlărdi kalhozda (V/4).

mamu yep yollaadi lavkaa (VI/31).

te bân dă böön kollăăma buyuramêêrim (III/67).

Vr > ää: *kabletmijjïklää* [kabletmijdzic'læ:] < *kabletmeyecek-lăr*, *peškirlää* [peʃcir'læ:] < *peškirlăr*.

seni işä kabletmijjïklää baška yerä (II/57).

vardi ozman rulonnaanăn yeni peškirlää (VI/78).

Vy > ää: *dääne* [dæ:'ne] < *deyni*, *dään* [dæ:n] < *deyni*.

ne yapmaa yinsăna däüne dabro (V/3).

i šini bizi čüryeela prostetmää dään (VIII/45).

iki plotnää, daži üçünä deyni dă vardı instrument (III/42).

sana deyne, deem, lääm olăjek bir fortučkä yapmaa (III/58).

VfVr > ee: *see* [se:] < *sefer* < Ar. *sefer*.

yevindă bizi yer see karşlădi o (V/28).

VnV > ee: *beem* [be:m] < benim.

saylyer beem avezim vardī (III/66).

benim karīm ačan gečindi (V/1).

Vr/VrV > ee: *kalyee* [kaɫ'je:] < kal-yer, *gidee* [ji'de:] < gid-er, *kee* [ce:] < kere, *zeem* [ze:m] < zerem < zere < Fars. *zīrā*.

ne Kišnöv kalyee, ne Čadīr, ne küü bolništālārī (I/134).

gidee kačarak yevä (VIII/28).

iki kere doyardkä, bir kee delikannīykänä, bir kee yevliykänä (VII/4).

tätü zeem baarājek (VIII/11).

VrV > ee/êê – *duryeez* [dur'je:z] < duryer-iz, *počkileen* ['pøtʃcile:n] < počkilerin < Rus. *počki* 'böbrekler', *getiryeem* [jetir'je:m] < getiryer-im, *onnêê* [øn'nɜ:] < onnar-î, *toprāklêê* [tøprøk'ɫɜ:] < topraklar-î.

i biz duryeez sokākta (VIII/44).

nerdä kizim senin počkileen (I/142).

getiryeem aujumba bir iki tenä papšoy (IV/74).

bän onnêê ardīndan yetištiryem (III/28).

ikisinin dā toprāklêê ilin olsun (III/86).

Vf > oo – *soorāda* [sø:re'da] < sofrā < Ar. *سفرة* *sufrat* 'üzerinde yemek yenen yer'.

čeket bunnā gülmää soorāda yepsijü (VI/2).

Vr > oo – *alyoo* [aɫ'jø:] < al-yor.

alyoo biygirleri yedemää kira (IX/5).

yep kök boyundan alyor görünmesin (IX/30).

bän pinerim, alyerim yanīma bir šarāvarä (II/32).

VgV > öö – *böön* [bø:n] < büün < bu gün.

böön dā anêrlār onu o insānār, kimä o yardim etti (I/191).

bizim načalniklār, ani oldular načalnik, pušti büünädän (IX/10).

VyV > ii – *niini* ['ni:nu] < nāānī < ne yana.

bišey bilmeerim, niini dooru dönmää, ne yapmaa (II/27).

Pokrovskaya, iki farklı ünlünün yan yana gelmesiyle oluşan uzun ünlülerin bazen diftong şeklinde telaffuz edildiklerini yazar. Örneğin *agī* < *aa* değişmesi sonucunda meydana gelen [a:]'nın vurgusuz durumda [ai] izlerini koruduğunu

söyler: *kula'ma* < *kulak* (> ğ)+ *ima* (1964, s. 31). Kıpçak'ta derlenen metinler, bu tezi desteklememektedir. İkincil uzun ünlüler, diftong şeklinde değil normal ünlüye göre daha uzun süreli tek ünlü şeklinde telaffuz edilir. Daha öncesinde yukarıda gösterildiği gibi birinci hece dışındaki vurgusuz durumlarda /a:/ fonemi, redüksiyonundan dolayı [ɛ:] ve [ə:] varyantlarıyla temsil edilir: *kulāma* [kuɫə:'ma] < *kula'ima* < *kulak'ima*, *bakmā'irim* ['bɑkmə:rum] < *bakmaerim* < *bakmayerim*.

2.2. Emfatik Uzunluk

Emfatik uzunluk, konuşmada kelimeye duygusallık katmak, dikkat çekmek veya anlamsal açıdan vurgulamak için kullanılır. Doğrudan konuşmaya ve konuşanın duygusal durumuna bağlı olduğu için alternatif ve değişkendir. Daha çok ünlemlerde, ses taklitlerinde ve çocuk konuşmasında görülür. Bu tür uzunluk, diğer Türk dillerinde de kaydedilmiştir (Saaya, 2018).

biiy [bi:] 'şaşıрма ifadesi', *ii* [u:] 'üzülme ifadesi', *nee* [ne:] 'öfke ifadesi'.

biiy, *bān dā azırlādım*, *türkü çalājām* (VII/33).

bān dā bakêem o oynêê başka kiznān vals, *ii* (VIII/16).

nee, *bān uşak diil amā*, *köpek tā vermiyjām onnêen aullāna* (VIII/22).

Sonuç

Gagauz konuşma dilindeki ikincil uzun ünlüler, yazı dilindekinden farklılık gösterir. Gagauzcanın imlasında fonematik ve fonetik yaklaşımlar esas alındığı için kalıcı değişiklikler sonucu oluşan uzunluklar, genellikle yazıya yansır (Pravila, 2014, ss. 20-21).

Kıpçak kasabasında derlenen konuşma dili malzemeleri, yazıda gösterilmeyen uzunlukları da tespit etmeye imkân vermiştir. Geniş ünlüyle biten bir gövde, geniş ünlüyle başlayan bir ek aldığında uzunluk oluşur: KD *Moskvaa* = YD *Moskvaya*, KD *nestää* = YD *nesteyä*, KD *başlaamādi* = YD *başlayamadı*, KD *sesläamedı* = YD *sesleyämedi*, KD *ilerläämiyciz* = YD *ilerleyämeyecez*. Ancak sonunda uzun ünlü olan bir gövde, ünlüyle başlayan bir ek aldığında bu kural geçersizdir: KD *daaya* = YD *daaya*. Dar ünlülerin oluşturduğu bir diğer grup uzunluk da imlaya yansmaz: KD *kalājīdi* = YD *kalaceydi*, KD *gidejikan* = YD *gideceykän*, KD *avşamniin* = YD *avşamnän*. Yuvarlak [ö:] uzunluğu, *ötöögün* 'evvelsi gün' kelimesi hariç yazıda gösterilmez: KD *sööledim* = YD *söledim*, KD *böölä* = YD *bölä*, KD *töörda* = YD *te orda*.

Gagauzcada ikincil uzunlukların oluşması, ünsüz düşmesinden kaynaklanmaktadır. Derlenen metinlerde düşen ünsüzler arasında en çok [k, y, ğ ve g] sesleri tespit edilmiştir. Değişkenlik gösteren ünsüzlerden ise en çok [r]

ünsüzü düşer. [r] ve [n] seslerinin düşmesi, konuşma dilinin yazıda gösterilmeyen en belirgin özelliklerinden sayılabilir.

Ünsüz düşmesiyle birlikte kaynaşma sonucu uzayan ünlüler, önceki dönemlerde diftong olarak telaffuz edilmiştir. Ancak çağdaş konuşma dilinde bu diftonglar, normalden daha uzun süreli tek ünlüye dönüşmüştür.

Konuşma anına bağlı olan emfatik uzunluk ise tamamen kişisel bir tercihtir. Örneklerine daha çok ünlemlerde rastlanılsa da konuşurun amacına göre cümlenin diğer öğelerinde de görülebilir.

Kıpçak'ta konuşulan Gagauzcada köklerdeki ve gövde ile ek arasındaki uzun ünlülerden başka bazı eklerde de uzun ünlüler kullanılır. Bu uzunlukların bir kısmı yazıda gösterilirken (YD *başlamadaan*), diğerleri gösterilmez (KD *gelyäärdik* = YD *gelärdik*, KD *seväärdim* = YD *sevärdim*, KD *kaynaarkan* = YD *kaynarkan*, KD *bilmäüzdi* = YD *bilmüzdi*).

Kısaltmalar

- Ac.: belirtme hal eki
 Ar.: Arapça
 Çev.: çeviren
 Dat.: yönelme hali eki
 Fars.: Farsça
 Haz.: hazırlayan
 KD: konuşma dili
 Past.: geçmiş zaman eki
 Pos.: iyelik eki
 Rus.: Rusça
 s.: sayfa
 TDK: Türk Dil Kurumu
 T.T.: Türkiye Türkçesi
 V: ünlü
 YD: yazı dili
 Yun.: Yunanca

Kaynakça

- Baskakov, N. A. (1952). K voprosu o klassifikatsii tyurkskih yazıkov. *İzvestiya Akademii nauk SSSR. Otdelenie literaturı i yazıkı, 11(2)*, 121-134.
- Çebotar, P. A., Kopuşçu, M. İ. ve Bankova, İ. D. (Yay. Haz.). (2014). *Pravila orfografii i punktuatsii gagauzskogo yazıkı. Novaya redaktsiya*. Kışinev.
- Doerfer, G. (1959). Das Gagausische. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z. V. Togan (Ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* içinde (C. I, ss. 260-271). Wiesbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner.
- Güner Dilek, F. (2015). *Güney Sibiryı Altay Türkçesi Ağızları: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Moşkov, V. A. (1895). *Materialı k İzuçeniyu Gagauzskogo Nareçiya Tyurkskogo Yazıkı. Tekst i Perevod*. Kazan: Tipo-litorgrafiya İmperatorskogo Universiteta.
- Moşkov, V. A. (1904). *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen, izdannıe V. Radlovim. Çast X. Nareçiya bessarabskih gagauzov. Teksti sobranı i perevedeni V. Moşkovim (s dvumya pribavleniyami)*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Pokrovskaya, L. A. (1964). *Grammatika gagauzskogo yazıkı. Fonetika i morfologiya*. Moskva: Nauka.
- Pokrovskaya, L. A. (1973). Kratkiy oçerk grammatiki gagauzskogo yazıkı. G. A. Gaydarji, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan (Yay. Haz.), *Gagauzsko-russko-moldavskiy slovar* içinde (ss. 612-664). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Pokrovskaya, L. A. (1997). *Sovremenniy gagauzskiy yazık (kurs leksiy)*. Komrat.
- Saaya, O. M. (2018). Emfatiçeskie dolgie glasnie tuvinskogo yazıkı. *Vestnik: Sotsialnie i gumanitarnie nauki 1*, 48-53.
- Stamova, M. (2001). *Gagauz Türkçesinin ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Basılmamış Doktora Tezi)*. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Stamova Tufar, M. (2007). Gagauz Türkçesinin Ses Düzeni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4(3)*, 91-104.
- Şçerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*. Leningrad: Nauka.
- Trubetskoy, N. S. (2000). *Osnovi fonologii* (2. bs.) (A. A. Holodoviç, Çev.). Moskva: Aspekt Press.

Kaynak Kiřiler

1. Anna A., 72 yaşında
2. Anastasiya T., 68 yaşında
3. İvan M., 70 yaşında
4. Stefanida K., 83 yaşında
5. İvan K., 77 yaşında
6. Anna M., 59 yaşında
7. Evdokiya S., 77 yaşında
8. Nadejda O. 67 yaşında
9. Harlampiy G., 92 yaşında